

Siódme: „Nie kradnij”. O średniowiecznym odkrywaniu rynku na marginesie książki Paola Prodiego

Słowa kluczowe: rynek (*forum*), VII Przykazanie, kradzież, Paolo Prodi, Średniowiecze, cywilizacja Zachodu, Arystoteles, Franciszek Accursius, Rajmund z Penafort, Klarus z Florencji, Tomasz z Akwinu, Max Weber, historia, historia idei, etyka, teologia, forum sumienia, prawo, prawo kanoniczne, etyka gospodarcza, idee ekonomiczne scholastyków, kupiectwo, władza ekonomiczna, słuszna cena, powszechne oszacowanie, dobro wspólne (*bonum commune*)

Upływa niemal 10 lat od publikacji książki Paola Prodiego *Settimo non rubare. Furto e mercato nella storia dell'Occidente* [Siódme nie kradnij. Kradzież i rynek w historii Zachodu]*. Synteza ta pozostaje jedną z najważniejszych publikacji poświęconych tematowi rynku, który powinien być podejmowany nie tylko w ramach teorii ekonomii, ale i w per-

spektywie historycznej i filozoficznej. Pracę zmarłego w 2016 roku włoskiego historyka, skoncentrowanego na zagadnieniach historii prawa, instytucji i kultury, trzeba traktować jako nieodzowny punkt odniesienia w badaniach historyków, historyków prawa, etyków, ekonomistów i socjologów¹.

Marcin W. Bukafała, dr hab., prof. nadzw., Instytut Filozofii i Socjologii Polskiej Akademii Nauk (Warszawa) – Zakład Historii Filozofii Starożytnej i Średniowiecznej.

* P. Prodi, *Settimo non rubare. Furto e mercato nella storia dell'Occidente*, Bologna 2009; por. teksty autora na temat książki: tenże, 7. *Gebot: «Du sollst nicht stehlen». Zur Entstehung des abendländischen Marktes zwischen Mittelalter und Neuzeit*, „Historische Anthropologie” 17 (2009), 2 ([Fasc.] *Wirtschaftsanthropologie*), s. 245–259; tenże, *Storia economica/ La nascita del mercato (e del furto) in Occidente*, „Il sussidiario”, 18 IV 2009 (wgląd 21 V 2018, URL: <http://www.ilsussidiario.net/News/Cultura/2009/4/18/STORIA-ECONOMICA-La-nascita-del-mercato-e-del-furto-in-Occidente/17313/>).

¹ Por. O. Capitani, «*Settimo non rubare*». *A margine di un recente libro di Paolo Prodi*, „Studi medievali”,

Zanim przejdziemy do inspirowanych książką rozważań o rynku – nawiązujących również do tekstów Tomasza z Akwinu – warto zwrócić uwagę na nie-

które tezy autora *Settimo non rubare* i najważniejsze rysy jego spojrzenia na historię.

Rynek i historia: sfera duchowa, polityczna i ekonomiczna

Paolo Prodi podjął temat rynku, prezentując wkład nauki historycznej, określanej przez niego jako „najstarsza z nauk społecznych”². Według autora w studiach nad problematyką ekonomiczną wkład historii rysuje się wyraźniej, o ile historycy wyzwoleni z marksistowskich schematów uwzględniają w szerszym zakresie wpływ władzy na gospodarkę oraz relacje między różnego rodzaju normami moralnymi, kulturowymi i prawnymi, posiłkując się wynikami innych dyscyplin społecznych³. Zarazem w innym miejscu Prodi wyjaśnia, że „pierworództwo” historii nie przekłada się wcale na jej rolę społeczną; również dlatego, iż dla władzy w dzisiejszej Europie bardziej użyteczne okazują się przeważnie takie

nauki, jak socjologia czy nauki o komunikacji, czyli dyscypliny, które w pewnym uproszczeniu można określić, jako będące „poza czasem”. W owym podejściu „poza czasem” przedmiotem studiów jest współczesność, której początków szuka się najdalej w XVIII wieku⁴. Dodajmy, że w ujęciu dominującym obecnie w naukach społecznych dalsza perspektywa historyczna, tzn. sięgająca poza epokę Oświecenia, wydaje się niepotrzebna (a nawet bywa eliminowana w ramach swoistej cenzury).

Prodi zachowywał dystans w stosunku do poglądu, iż „współczesność” jest głównie owocem Oświecenia, owocem procesu eliminacji *sacrum* z historii⁵. Uważał, że o specyfice cywilizacji za-

ser. 3a, 51 (2010), 1, s. 279-305; E. Felice, *Cultura e istituzioni all'origine dell'Occidente. Note su „Settimo non rubare” di Paolo Prodi*, w: „Biblioteca elettronica su Montesquieu e dintorni” 1 (2009) (wgląd 21 V 2018, URL: <https://montesquieu.unibo.it/issue/view/499>).

² P. Prodi, *Un'identità in movimento: l'Europa come rivoluzione permanente*, „Quaderni di Sociologia” [Online], 55 (2011), zob. paragr. 1 (wgląd 21 V 2018, URL: <http://journals.openedition.org/qds/643>; DOI:10.4000/qds.643).

³ Tenże, *VII: Non rubare. Il Decalogo nella genesi del mercato occidentale*, [w:] *»I beni di questo mondo«. Teorie etico-economiche nel laboratorio dell'Europa medievale*. Atti del convegno della „Società italiana per lo studio del pensiero medievale” (S.I.S.P.M.), Roma, 19-21 IX 2005, a cura di R. Lambertini e L. Sileo, Porto 2010, s. 1-15.

⁴ Prodi, *Un'identità in movimento...*, paragr. 2.

⁵ Tamże, paragr. 20: „La visione tradizionale ancora prevalente consiste sostanzialmente da parte della storiografia laica nel considerare la modernità come nata dai lumi del secolo XVIII (con qualche barlume di precursori nei secoli precedenti), con un processo di secolarizzazione, di esclusione del sacro dalla storia; da parte della storiografia cattolica cambia soltanto il giudizio finale di positività o negatività del »moderno«, ma la definizione del processo storico della modernità come secolarizzazione ed esclusione del sacro sembra identico sia per i pensatori laici che per quelli confessionali”.

chodniego chrześcijaństwa decyduje odzielenie się władzy politycznej od duchowej (religijnej). Swoimi korzeniami sięga ono jeszcze Starego Testamentu i starożytnej historii Izraela⁶, ale instytucjonalnie zaznaczyło się w XI wieku wraz z reformą Kościoła i jego prawnym uniezależnieniem się od władzy świeckiej⁷. Według Prodiego wskazana odrębność władzy religijnej i politycznej umożliwiła z kolei ukształtowanie się oddzielnej sfery ekonomicznej w XIII i w pierwszej połowie XIV wieku⁸. Ten pluralizm i niezależność dziedzin duchowej, politycznej i ekonomicznej stanowią swoisty rys cywilizacji Zachodu, który obecnie w XXI stuleciu jest podważany przez tendencję do bezwzględnej supremacji czynników gospodarczych. Przedmiotem książki *Settimo non rubare* jest więc rynek, badany nie tyle jako instytucja ogólnoludzka, w perspektywie porównawczej różnych epok i kultur⁹, ale rynek w cywilizacji chrześcijaństwa zachodniego w okresie od XI do XX wieku. Autor podkreśla przy tym, że autonomia trzech wskazanych dziedzin jest charakterystycznym rysem Zachodu.

Warto zauważyć, że ten wniosek bolońskiego historyka jest zaskakująco zbieżny z formułowanymi kilkadziesiąt lat wcześniej koncepcjami wielości cywilizacji, zwłaszcza z poglądami Feliksa Konecznego, który za fundamentalne uważał pytania o sakralność lub niesakralność cywilizacji, o relacje między prawem i moralnością oraz o relacje między siłą fizyczną i duchową¹⁰.

Dla Prodiego punktem wyjścia jest tu myśl Maxa Webera. Nie chodzi jednak o jego najszerzej znaną tezę o związku etyki protestanckiej i „ducha kapitalizmu”, ale o późniejsze badania nad swoistym charakterem cywilizacji zachodniej, w których słynny socjolog więcej uwagi poświęcił społecznościom miast późnośredniowiecznych¹¹. Boloński historyk bronił Weberowskiego poglądu o znaczeniu idei i instytucji, które rozwinęły się jedynie w ramach cywilizacji zachodniej¹², choć uwzględniał nowsze badania, pokazujące wiele zapożyczeń ze świata islamu oraz z Indii i Chin w zakresie techniki, kultury intelektualnej czy instytucji (m.in. Jacka Goody’ego¹³).

⁶ Autor odwołuje się tu do spostrzeżeń antropologa kultury i egiptologa Jana Assmanna.

⁷ Prodi akcentuje za Haroldem Bermanem rolę kulturową tzw. rewolucji papieskiej, por. H. Berman, *Prawo i rewolucja. Kształtowanie się zachodniej tradycji prawnej*, przekł. S. Amsterdamski, Warszawa 1995, passim.

⁸ Co w odniesieniu do Europy Środkowej czy Skandynawii należałoby przesunąć aż do XV stulecia.

⁹ Jak traktowany jest m.in. w monumentalnym studium: F. Braudel, *Kultura materialna, gospodarka i kapitalizm (XV–XVIII w.)*, t. II. *Gry wymiany*, Warszawa 1992.

¹⁰ Por. F. Koneczny, *O wielości cywilizacji*, Kraków 1935, passim, zob. s. 278–320 (zwłaszcza s. 307–309). Choć Prodi nie nawiązywał ani do F. Konecznego ani do Arnolda Toynbee’ego.

¹¹ M. Weber, *Osobliwości kultury zachodniej*, w: tenże, *Szkice z socjologii religii*, przekł. J. Prokopiuk i H. Wandowski, Warszawa 1984, s. 69–87.

¹² Teza budząca sprzeciw tak u krytyków M. Webera, jak i F. Konecznego, a współcześnie u krytyków H. Bermana.

¹³ Zob.: J. Goody, *Kapitalizm i nowoczesność. Islam, Chiny, Indie, a narodziny Zachodu*, przekł. M. Turowski, Warszawa 2006.

Forum – ośrodek osądu i rynek

Jak jednak zauważył bliski współpracownik autora – i jeden z najwybitniejszych mediewistów XX stulecia – Ovidio Capitani, kluczem do zrozumienia ujęcia Paola Prodiego nie jest weberyzm, ale semantyczno-historyczne badania autora nad pojęciem *forum*¹⁴.

W pierwszym znaczeniu łacińskie słowo *forum* oznacza plac, miejsce zgromadzeń, a zarazem miejsce, w którym sprawowane są sądy. Jak podkreślał P. Prodi, w większości cywilizacji starożytnych było to miejsce, w którym w jednym ośrodku skoncentrowana była władza polityczna, ekonomiczna i duchowa¹⁵. W pełnym średniowieczu *forum* rozumiano bardzo często jako plac targowy, stanowiący centrum danej *civitas*. Prowadziło to do stosowania od XIII w. terminu *forum* w abstrakcyjnym znaczeniu rynku (*forum commune*)¹⁶. W innym znaczeniu *forum* to rodzaj prawa lub rodzaj norm, wedle których osądzana jest jakaś sprawa: *forum civile*, a także *forum canonicum* i *forum conscientiae* (i analogiczne terminy *forum externum* i *forum internum*). Prodi podkreślał, że w każdym z tych znaczeń *forum* to ośrodek osądu (*sede di giudizio*), również gdy oznacza

„rynek” (na którym osądowi podlega *valor rerum*)¹⁷.

Przedmiotem zainteresowań autora *Settimo non rubare* było najpierw *forum* w znaczeniu prawnym, w kontekście etyki i prawa: owocem tych studiów jest książka *Una storia della giustizia*¹⁸. Autor wskazywał na analogię łączącą ze sobą dwa specyficzne rysy naszej cywilizacji. Pierwszym jest rozróżnienie między etyką a prawem i różnymi porządkami norm prawnych, czyli pluralizm ośrodków osądu; drugim, odrębność władz duchowej, politycznej i ekonomicznej. Według autora pluralizm ośrodków osądu od XIX wieku sprowadza się głównie do dualistycznej relacji między prawem pozytywnym¹⁹ a sumieniem; przy czym z sumieniem wiązany jest tu również wymiar społeczny, tzn. społeczna świadomość obowiązywania norm moralnych. Wymieniony dualizm jest obecnie poważnie zagrożony przez zaznaczający się od kilku dekad wzrost roli prawa pozytywne-go, które w coraz szerszym zakresie reguluje również te dziedziny życia, które jeszcze niedawno podlegały głównie normom moralnym. Towarzyszy temu tendencja do dalszej eliminacji *sacrum*

¹⁴ Capitani, „*Settimo non rubare*”..., s. 282; por. Prodi, *Settimo non rubare*..., s. 9-11.

¹⁵ Tamże, s. 29-33.

¹⁶ Por. O. Langholm, *The Merchant in the Confessional: Trade and Price in the Pre-Reformation Penitential Handbooks*, Leiden-Boston 2003, s. 244-255 (rozdz. „The benchmarks of price”).

¹⁷ Również w znaczeniu ekonomicznym, zob.: P. Prodi, *Il mercato come sede di giudizio sul valore delle cose e degli uomini*, [w:] *La fiducia secondo i linguaggi del potere*, a cura di P. Prodi, Bologna 2007, s. 157-177.

¹⁸ P. Prodi, *Una storia della giustizia. Dal pluralismo dei fori al moderno dualismo tra coscienza e diritto*, Bologna 2000.

¹⁹ Rozumianym głównie jako prawo państwowe, a w pewnym zakresie również prawo kanoniczne stosowane na *forum externum*.

z przestrzeni publicznej, przykładowo do usunięcia Dekalogu z przestrzeni sądów w USA²⁰, co jest wyrazem świeckiego fundamentalizmu, który prowadzi do zsekularyzowanego kultu prawa pozytywnego²¹. Według Prodiego: „Jeśli norma pozytywna będzie sakralizowana, a zarazem do końca zsekularyzowana, rezultatem będzie utrata pluralizmu poziomów norm, ośrodków osądu, pluralizmu forów, który konstituuje, jak powiedziano, nasz kod genetyczny ludzi Zachodu”²².

W nowej postaci powraca zatem problem absolutyzacji prawa, znany z totalitaryzmów XX wieku²³. Przywołane spostrzeżenia historyczne wskazują, że rzeczywistością cywilizacji zachodniej staje się to, przed czym ostrzegała i ostrzega filozofia prawa nawiązująca do myśli św. Tomasza: by, jak pisał Mieczysław Gogacz, prawo stanowione nie stawało się „wyłącznym arbitrem”, sytuowanym „ponad człowiekiem i ponad

prawdą, zarazem bez liczenia się ze Stwórcą człowieka”²⁴.

Problem zagrożeń dla oddzielnego istnienia różnych „poziomów norm” nieodłącznie wiąże się z zagadnieniem autonomii sfery duchowej, politycznej i ekonomicznej. Ta pierwsza odrębność wiąże się bowiem historycznie z drugą, by użyć wyrażenia przywołanego we wstępie do *Settimo non rubare*: „Simul stabunt aut simul cadent”. Minimalizacja znaczenia forum osądu moralnego odbija się więc również na rynku, niszczone przez „olbrzymi łańcuch kradzieży, niekaranej i nieomal zalegalizowanej, przy braku jakiegokolwiek ochrony, jaką dawałaby etyka powszechnie obowiązująca”²⁵. Zasadnicze niebezpieczeństwo niesie ze sobą zredukowanie pojmowania kradzieży jedynie do perspektywy prawnej, z praktycznym wyeliminowaniem (przynajmniej na poziomie społecznym) pozostałych, ważnych historycznie perspektyw: etycznej i religijnej, w których jest ona pojmo-

²⁰ Zob. *kazus Van Orden versus Perry*, rozpatrywany przed Sądem Najwyższym USA (545 U.S. 677 [2005]).

²¹ Prodi, *VII: Non rubare. Il Decalogo...*, s. 15: „(...) un'orrenda tentazione fondamentalista, per eliminare le nostre insicurezze esorcizzandole e sacralizzando il diritto positivo”.

²² Prodi, *Settimo non rubare...*, s. 370: „Sia che la norma positiva venga sacralizzata sia che essa sia del tutto secolarizzata, il risultato è che si sta perdendo quel pluralismo dei piani normativi e delle sedi di giudizio, dei fori che costituiscono, come si è detto, il nostro codice genetico come uomini occidentali” – tłum. M. B.; por. tenże, *Cristianesimo e potere, peccato e delitto*, „Scienza e Politica”, 24 (2001), s. 15-26, zob. s. 16.

²³ Prodi, *Settimo non rubare...*, s. 370.

²⁴ M. Gogacz, *Wprowadzenie do etyki chronienia osób*, Warszawa 1995, s. 23. Por. tenże, *Mądrość buduje państwo*, Niepokalanów [wersja on-line], wgląd 21 IX 2018, URL: http://www.katedra.uksw.edu.pl/gogacz/ksiazki/madros_c_buduje_panstwo.pdf): „Nikt nie kwestionuje kierowania się prawem i przestrzegania praworządności. Niepokoi tylko takie usytuowanie prawa w kulturze, że pełni ono rolę norm moralności. Może zajmować wysoką pozycję w państwie, ale nie w kulturze” (s. 11).

²⁵ Prodi, *Settimo non rubare...*, s. 376: „un'enorme catena di furti impuniti o quasi legalizzati, senza più alcuna rete di protezione fornita da un'etica condivisa” – tłum. M. B. Zob. również: J. Kaye, *Economy and Nature in the Fourteenth Century. Money, Market Exchange and the Emergence of Scientific Thought*, Cambridge 1998.

na jako przewinienie moralne i grzech, oraz filozoficzno-naturalnej, w której kra-

dzież jest naruszeniem praw ekonomicznych, wiązanych z prawem naturalnym²⁶.

Odkrycie funkcji rynku: *forum commune*

Według autora *Settimo non rubare* autonomia sfery ekonomicznej zaznacza się wyraźniej w miastach Zachodu w XIII wieku. Było to związane z rozwojem etyki stosunków gospodarczych i opisującego je języka oraz rozmaitych przepisów regulujących działalność kupiecką (*lex mercatoria*). Proces ten zachodził po tym, jak władza duchowa uniezależniła się od politycznej; a istotnym sojusznikiem kupiectwa był, zwłaszcza w XII i XIII wieku, Kościół, zabiegający o utwierdzenie swojej autonomii również w sprawach gospodarczych²⁷.

Prodiemu, który podjął zagadnienia etyki gospodarczej po latach badań nad historią kultury i prawa, zawdzięczamy szeroką perspektywę, w której ukazane zostały wyniki rozmaitych studiów specjalistycznych²⁸. Autor, choć zaangażowany przede wszystkim w badania nad

epoką wczesno-nowożytną, wniósł bardzo ważny wkład do historii idei Średniowiecza, również idei ekonomicznych: jego syntetyczne spojrzenie jest równie ważne jak analizy mediewistów podejmujących bardziej szczegółowe zagadnienia, jak ostatnio Joel Kaye²⁹.

W pierwszych rozdziałach książki *Settimo non rubare* na pierwszy plan wybija się pytanie o „odkrycie” funkcji rynku. Było ono rezultatem rozwoju teoretycznej refleksji nad działalnością kupiecką, pojmowaną jako sztuka (*ars*)³⁰. Odkrycie rynku wiązało się ściśle z koncepcją słusznej ceny (*iustum pretium*). Ta ostatnia była oparta głównie na pojęciu powszechnego (wspólnego) oszacowania (*communis aestimatio*), a nie – jak próbowano pokazać w pierwszej połowie XX wieku – na obiektywnych czynnikach wartości pracy i kosztów³¹ (choć

²⁶ Zob. dalej, przyp. 50.

²⁷ Por.: J. Gilchrist, *The Church and Economic Activity in the Middle Ages*, London 1969, passim; V. Piergiovanni, *Il mercante e il Diritto canonico medievale: «Mercatores in itinere dicuntur miserabiles personae»*, [w:] *Proceedings of the Eighth International Congress of Medieval Canon Law* (San Diego, 21-27 August 1988), ed. by S. Chodorow, Città del Vaticano 1992, s. 617-631.

²⁸ Jeśli chodzi o pierwsze rozdziały książki, to były to przede wszystkim studia następujących mediewistów (zaczynając od najwcześniejszych prac): Raymond de Roover, Ovidio Capitani, John T. Baldwin, Odd Langholm, Paolo Grossi, Giacomo Todeschini i Joel Kaye; a z kolejnego pokolenia badaczy: Giovanni Ceccarelli, Paolo Evangelisti, Sylvain Piron i autor niniejszego artykułu.

²⁹ J. Kaye, *A History of Balance, 1250-1375: The Emergence of a New Model of Equilibrium and its Impact on Thought*, Cambridge 2014, zob. s. 20-127 (rozdz. „Equality and equalisation in economic sphere”); zob. również: tenże, *Economy and Nature in the Fourteenth Century. Money, Market Exchange and the Emergence of Scientific Thought*, Cambridge 1998.

³⁰ Prodi, *Settimo non rubare...*, s. 82-83; wybrane aspekty tej sztuki omówione są w książce: *Średniowieczny mercator christianus. Praktyka, organizacja, idee etyczne i religijne*, red. M. W. Bukafa i G. Myśliwski, Rzeszów (Materiały V Kongresu Mediewistów Polskich, t. VIII) (w druku).

³¹ M. W. Bukafa, *Etyka ekonomiczna średniowiecza*, „Etyka”, 37 (2004), s. 85-101, zob. s. 91-92.

czynniki te uwzględniano w oddzielnej koncepcji zysku kupieckiego³²). Celnie przypomniane zostały przez Prodiego dawne ustalenia Raymonda de Roovera o znaczeniu, jakie dla rozwoju koncepcji słusznej ceny i pojęcia rynku miała etyczna krytyka monopoli, rozwijana przez scholastyków³³.

Pojęcie wspólności oszacowania odegrało zasadniczą rolę w zdefiniowaniu terminu „rynek”/forum. Franciszek Accursius³⁴ uzupełnił rzymską sentencję prawną „Res tantum valet, quantum vendi potest”³⁵ dodając słowa *scilicet communiter*, określane w tym kontekście przez Prodiego jako „rewolucyjne”³⁶. Warto zwrócić uwagę również na termin *forum commune*, przywołany przez Tomasza z Akwinu w traktacie o sprzedaży kredytowej³⁷, którego Prodi akurat nie cytował. Zestawienie pojęć *forum commune* – *bonum commune* pośrednio

pokazuje związek pojęcia rynku z ideą dobra wspólnego.

Aspekt „wspólności” został zdefiniowany i wprowadzony do refleksji nad kupnem i sprzedażą przez etykę i „teologię praktyczną”. Potwierdza to słuszność ogólnego spostrzeżenia Josepha Schumpetera, że rozwój etyki szczególnej był katalizatorem postępu analizy ekonomicznej³⁸. Warto podkreślić, że pojęcia wspólności oszacowania nie znajdziemy w Arystotelesowej analizie wymiany gospodarczej³⁹; wydaje się ono obce również refleksji nad kupiectwem rozwijanej w kręgu cywilizacji arabskiej, wówczas bardziej ekonomicznie rozwiniętej⁴⁰.

„Odkrycie” funkcji rynku nie było więc według Prodiego, owocem ponownego odkrycia Arystotelesa⁴¹. Zdefiniowanie pojęcia rynku wyprzedziło chronologicznie recepcję *Etyki* i *Polityki* Filozofa; a Arystoteles – podobnie jak

³² Zob. *S. th.*, II-II, q. 77, a. 4.

³³ Raymond de Roover, *Monopoly Theory Prior to Adam Smith: A Revision*, „The Quarterly Journal of Economics” 65 (1951), 4, s. 492-524;

³⁴ O tym juryście zob. P. Fiorelli, *Accorso*, [w:] *Dizionario Biografico degli Italiani*, 1 (1960) ([dostęp on-line], wgląd 22 V 2018, URL: [http://www.treccani.it/enciclopedia/accorso_\(Dizionario-Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/accorso_(Dizionario-Biografico)/)).

³⁵ Por. *Digesta*, 36.1.1.16.

³⁶ Prodi, *Settimo non rubare...*, s. 81.

³⁷ Thomas de Aquino, *De emptione et venditione ad tempus*, cap. 2, wyd.: *Opera omnia, iussu impensaue Leonis XIII P. M. edita*, t. XLII, Romae 1979, s. 379-394, zob. s. 393, v. 47; zob. O. Capitani, *La venditio ad terminum nella valutazione morale di san Tommaso d'Aquino e di Remigio de' Girolami*, „Bullettino dell'Istituto Storico Italiano per il Medioevo”, 70 (1958), s. 299-363, zob. s. 323-340. W *Settimo non rubare* pomyłkowo przypisana jest natomiast Akwinacie definicja Alberta Wielkiego (*Commentarii in quatuor libros Sententiarum*, IV, d. 16, a. 46) – por. Prodi, *Settimo non rubare...*, s. 83.

³⁸ J. Schumpeter, *History of Economic Analysis*, ed. by E. B. Schumpeter, New York 1954, s. 102-103.

³⁹ Por. Arystoteles, *Etyka nikomachejska*, V, 1133a-b.

⁴⁰ Por. np. podręcznik kupiecki, którego autorem był Ja'far ibn 'Alī al-Dimashqī (ang. przekł. fragmentów w: R. S. Lopez, I. Raymond (ed.), *Medieval Trade in the Mediterranean World*, New York 1955, s. 409).

⁴¹ Prodi, *Settimo non rubare...*, s. 83; por. M. W. Bukala, *Crucial Scholastic Concepts Concerning the Idea of Economic Value*, w:] *«I beni di questo mondo»...*, 349-357, zob. s. 351-353.

większość autorów klasycznych i przedstawicieli patrystyki (poza istotnymi wyjątkami, jak św. Augustyn⁴²) – prezentował negatywną i pełną nieufności ocenę kupiectwa.

Słuszność spostrzeżenia odnoszące się do Arystotelesa może być potwierdzona przez analizę artykułu o zysku kupieckim w *Summie teologii* Tomasza z Akwinu. Doktor Anielski nawiązuje tu do Arystotelesowego przeciwstawienia między dystrybucją dóbr, realizowaną „przez ekonomów i polityków” (związaną z Arystotelesowym rozumieniem ekonomiki), a dystrybucją opartą na wymianie pieniężnej, realizowaną przez kupców⁴³. Stagiryta w *Etyce* przedstawia wymianę gospodarczą jako wymianę darów, ale zarazem lektura *Polityki* pokazuje nam, że pojmował ją, podobnie jak inni jemu współcześni, jako „grę o sumie zerowej”, w której zysk kupiecki musi opierać się na wyzysku innych; między innymi z tego wynikał jego negatywny stosunek do handlu⁴⁴. Tymczasem Tomasz broni tu kupców nawiązując do św. Augustyna i wiążąc ich dochód z pojęciem *stipendium laboris*; wskazuje też na szlachetne motywy, któ-

rymi mogą i powinni kierować się kupcy planując przeznaczenie przyszłego zysku⁴⁵. Jest to jeden z przykładów na to, że również na polu etyki gospodarczej Akwinata niekoniecznie podąża śladami Filozofa (inny przykład: w podejściu do przyszłego potencjalnego zysku Tomasz prezentuje bynajmniej nie-Arystotelesową koncepcję prymatu tego, co istniejące i aktualne, nad tym, co tylko prawdopodobne⁴⁶).

Dla wyjaśnienia funkcjonowania rynku istotniejszy niż myśl Arystotelesa był proces rozwoju teologii dotyczącej stosunku człowieka do dóbr doczesnych. W *Settimo non rubare* omówione zostało przesunięcie akcentu, jakie dostrzega się w summach i podręcznikach spowiedniczych XII i XIII stulecia: z wady chciwości (*avaritia*) przeniesiono go na VII przykazanie. Zarazem przykazanie „Nie kradnij!” było stopniowo coraz szerzej rozumiane w perspektywie stosunków gospodarczych, a za kradzież uznawano między innymi lichwę oraz różnego rodzaju oszustwa handlowe naruszające funkcjonowanie rynku, np. oszustwa dotyczące pochodzenia i ro-

⁴² O znaczeniu komentarza św. Augustyna do Psalmu 70 (we współczesnych przekł.: 71), oraz o cytatach z tego tekstu w *Dekrecie* Gracjana (D.88 c.12 = palea „Quoniam non cognovi”), zob. M. W. Bukała, *Risk and Medieval Negotium. Studies of the Attitude towards Entrepreneurship: from Peter the Chanter to Clarus Florentinus*, Foreword by P. Prodi, Spoleto 2014, s. 50-56.

⁴³ W ujęciu Arystotelesa działalność kupiecka była związana z pojęciem chrematystyki, czyli sztuki gromadzenia pieniędzy. O przeciwstawieniu ekonomiki i chrematystyki, zob. Bukała, *Etyka ekonomiczna...*, s. 89, przyp. 23.

⁴⁴ Arystoteles, *Polityka*, I, 1257b-1258b.

⁴⁵ *S. th.*, II-II, q. 77, a. 4, corp.

⁴⁶ W kontekście lichwy i problemu ewentualnych utraconych korzyści pożyczkodawcy (*lucrum cessans*), zob. *S. th.*, II-II, q. 78, a. 2, ad. 1; por. M. W. Bukała, *Mendicant Friars and Medieval Notions and Ideas of Economic Life: Oeconomica Dominicana and Franciscana, and Particularities of Central Europe*, [w:] *Bettelorden in Mitteleuropa: Geschichte, Kunst, Spiritualität*. Referate der gleichnamigen Tagung vom 19. bis 22. März 2007 in St. Pölten, hgg. von H. Specht, R. Andraschek-Holzer, St. Pölten 2008, s. 35-49, zob. s. 37-41.

dzaju sprzedawanej rzeczy (*vendere unam rem pro meliori re*).

Jednakże w tym kontekście warto dodać, że nie każde naruszenie norm etyki gospodarczej postrzegano jako kradzież. Przykładowo według Klarusa z Florencji, franciszkańskiego kanonisty z XIII wieku, kontrakcja zboża po zaniżonej cenie⁴⁷ nie stanowiła kradzieży, choć przynosiła brudny zysk (*turpe lucrum*). Kanonista nie zalecał więc restytucji zysku, a jedynie ofiarowanie hojnej jałmużny ubogim⁴⁸. Wcześniej św. Rajmund z Penyafort pisał, że spowiednicy powinni zalecać kupcom hojne udzielanie jałmużny i duchowe ofiarowanie jej za pokrzywdzonych kontrahentów, również za tych, których penitenci pokrzywdzili nieświadomie i mimowolnie⁴⁹.

W kończącej się sekcji tekstu poświęciłem uwagę przede wszystkim dokonującemu się jeszcze w średniowieczu procesowi „odkrywania” rynku. Warto jednak zaznaczyć, że książka *Settimo non rubare* jest również bardzo ważna dla historii idei epoki wczesno–nowożytnej. Autor zanalizował nowożytny rozwój pojmowania kradzieży, które wiązał naruszeniem reguł rynku w trzech perspektywach: moralnej i teologicznej (grzech), filozoficzno–naturalnej (naruszenie porządku natury) oraz państwo–prawnej (przestępstwo)⁵⁰. Myśliciele nowożytni rozwinęli każdą z tych perspektyw; w pierwszej z nich zaakcentowany został zwłaszcza wkład działającego w epoce oświecenia teologa–moralisty i prawnika, św. Alfonsa Marii de’ Liguori (założyciela zakonu redemptorystów)⁵¹.

* * *

Proces „odkrywania” rynku dotyczył przede wszystkim rozumienia i definiowania zagadnień gospodarczych w kulturze. Niesłuszna zatem jest krytyka

Jacques’a Le Goffa, który w zakończeniu książki *Średniowiecze i pieniądze* polemicznie nawiązuje do pracy *Siódme nie kradnij*, podkreślając, że „narodziny ka-

⁴⁷ Kanonista nawiązywał do dekretu *Naviganti* z 1234 r., włączonego do tytułu *de usuris* w V księdze *Dekretów Grzegorza IX* – por. X 5.19.19, „secundo”, wyd.: *Corpus iuris canonici*, t. II: *Decretalium collectiones*, ed. Ae. Friedberg, Lipsiae 1879, col. 816 („Ille quoque, qui dat X. solidos, ut alio tempore... non debet ex hoc usurarius reputari”).

⁴⁸ *Casus fratris Clari*, cap. „De ementibus ad novellum”, wyd. w: Bukala, *Risk and Medieval Negotium...*, s. 193; zob. tamże, s. 168–170.

⁴⁹ *Summa de paenitentia*, II, 8, n. 5, wyd.: S. Raimundus de Pennaforte, *Opera*, curantibus X. [J.] Ochoa & A. [L.] Diez, t. B, Roma 1976, kol. 564: „Item debent isti tales etiam, praeter restitutionem, induci ad largas eleemosynas faciendas pro animabus illorum de quorum iure, licet ignoranter, forte aliqua habuerunt”.

⁵⁰ Zob. Prodi, *Settimo non rubare...*, s. 203–274 (8. „Il furto come peccato: l’etica e il mercato tra XVI e XVIII secolo”); 275–312 (9. „Il furto come colpa: dalle norme etiche alle leggi del mercato”); 313–351 (10. „Il furto come reato: lo legge dello Stato”).

⁵¹ Tamże, s. 268–273.

pitalizmu” nastąpiły dopiero w epoce wczesno–nowożytnej, a nie już w średniowieczu (jak miałby twierdzić Prodi)⁵². Boloński historyk nie starał się jednak rozstrzygać, czy przełomowy moment „narodzin kapitalizmu” należy umiejscowić w XVII wieku – jak proponował M. Weber – czy też już w XV – jak chciał Werner Sombart, a potem Fernand Braudel⁵³. Nie próbował też rekonstruować „średniowiecznej teorii ekonomicznej”.

Natomiast książka *Settimo non rubare* bardzo pomaga nam zrozumieć zasadnicze znaczenie, jakie dla historycznego rozwoju rynku miała specyfika

podłoża kulturalnego. Taka perspektywa badawcza okazuje się inspirująca dla kolejnego pokolenia historyków idei: nawiązuje do niej między innymi belgijski historyk prawa Wim Decock, który poświęcił uwagę koncepcjom teologicznym i kanonistycznym, stanowiącym podłoże rozwoju doktryny prawa zobowiązań i zasady „swobody umów”⁵⁴; nawiązuje do niej także autor niniejszego artykułu w badaniach nad historycznymi podstawami „etyki przedsiębiorczości”⁵⁵. Dzięki takiemu podejściu do historii epoka Accursiusa i św. Tomasza przybliża się do nas, jako „czas przeszły bliższy”⁵⁶.

⁵² J. Le Goff, *Średniowiecze i pieniądze. Esej z antropologii historycznej*, przeł. B. Baran, Warszawa 2011, s. 187. W tej samej książce Le Goff zarzuca Prodiemu (a także G. Todeschiniemu) przeszacowanie roli traktatu *De contractibus* Piotra Janowego Oliwiego (tamże, s. 162). Jednakże w ocenie znaczenia tego źródła wypada uwzględnić jego późniejsze bardzo szerokie wykorzystanie w pismach św. Bernardyna ze Sieny. Rok po cytowanej książce Le Goffa ukazała się nowa edycja krytyczna traktatu w formie publikacji dwujęzycznej, obejmującej tekst oryginalny i przekład francuski: Pierre de Jean Olivi, *Traité des contrats*. Présentation, édition critique, traduction et commentaires par S. Piron, Paris 2012.

⁵³ Por. Braudel, *Kultura materialna...* t. II. *Gry wymiany*, passim (zwłaszcza rozdz. „Nowa sztuka życia: florenckie Quattrocento”).

⁵⁴ W. Decock *Theologians and Contract Law. The Moral Transformation of the Ius Commune (ca. 1500–1650)*, Leiden 2013; zob. rec. w: „Przegląd Tomistyczny” 20 (2014), s. 286–93 (M. W. Bukała); por. M. W. Bukała, *The Scholastics on negotiatio and the just price: medieval and early modern ideas in «Theologians and contract Law»*, „Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis/ The Legal History Review” 86 (2018), s. 255–271.

⁵⁵ M. W. Bukała, *Risk and Medieval „Negotium”...*, zob. rec. w: „Glossae. European Journal of Legal History” 13 (2016), s. 685 (S. Krafzig); zob. też: M. W. Bukała, *Etyka przedsiębiorczości w średniowiecznej scholastyce – wprowadzenie do problematyki*, „Prakseologia”, 149 (2009), s. 107–132.

⁵⁶ Nawiązuję tu do tytułu książki O. Capitaniego: *Medioevo passato prossimo. Appunti storiografici: tra due guerre e molte crisi*, Bologna 1979 (podkreślenie M.B.).

“Seventh: You shall not steal” – Notes on the Medieval „Discovering” of the Market in the Margin of Paulo Prodi’s Book

Keywords: market (*forum*), VII Commandment, theft, Paolo Prodi, Middle Ages, civilisation of the West, Aristotle, Francis Accursius, Raymond of Penyafort, Clarus of Florence, Thomas Aquinas, Max Weber, history, history of ideas, ethics, theology, forum of conscience, law, canon law, ethics of economic life, scholastic economic ideas, merchants, economic power, just price, common estimation, common good (*bonum commune*)

In the article, the topic of the medieval „discovering” of the market is discussed, with the references to the Paolo Prodi’s book *Settimo non rubare. Furto e mercato nella storia dell’Occidente*. The author of the book, following Harold Berman, finds the changes in the 11th and 12th century Church, as the decisive mile stones in the development of the civilization of Western Christianity. The mentioned „papal revolution” led to the historical distinction between the spiritual and the political sphere, and later, to the autonomy of economic one. Accordingly, the Italian historian rejects the thesis that Enlightenment was the new beginning in the European history. In the P. Prodi’s analysis, the Latin term *forum* plays the crucial role. The word signified the place, square, especially the place where court proceedings occurred. Therefore, in the later abstract sense *forum* signified criteria or rules of judgement: both in the juridical meaning (*forum civile, f. canonico, f. consciantiae*), and the economic one, in which *forum* meant exactly „the market”.

The “discovering” of the market rules was a consequence the development of

the theoretical reasoning about mercantile activity. It was essentially related to the concepts of the just price (*iustum pretium*) and the common estimation (*communis aestimatio*). According to P. Prodi the common character of the estimation was of essential importance, as well as the new version of the Roman rule *Res tantum valet, quantum vendi potest*, with the medieval addendum: *scilicet communiter*. The author criticised the view, that the process of defining of the market was mainly the result of reception of Aristotelian *Ethics* and *Politics*. He underlined that in the penitential handbooks of the 12th and 13th century the focus was significantly shifted from the vice of avarice to the commandment „You shall not steal”; moreover the significant violation of the rules of fair market exchange begun to be considered as a sin against this commandment.

In the article, the significance of the application of the notion *forum commune* by Thomas Aquinas (in the treatise on credit sale) was underlined. The interconnection between the concept of the market and the idea of common good was expressed in the juxtaposition of

terms: *forum commune – bonum commune*. M. W. Bukala observes that the thesis about the limited influence of Aristotelian thought on the examined issue can be additionally confirmed by the analysis of the Article on mercantile profit in *Summa Theologiae* by St. Thomas (II-II, q. 77, a. 4), where Aquinas distances himself from the Philosopher's view. The P. Prodi discourses were amended by the significant distinction: not every viola-

tion of ethics of economic life was considered as the theft by the medieval moralists – e.g.: the *determinatio* of the *casus* of buying grain with the deferred delivery for an undercut price, in canon „*Naviganti*” (X 5.5.19, 2do), and in the related comments of the 13th century canonist, Clarus Florentinus.

In the concluding remarks the Jacques Le Goff's critique of the Prodi's approach was undermined.

Bibliografia:

1. Aristoteles, *Politica*, ed. P. Michaud-Quantin [w:] *Aristoteles Latinus*, t. XXIX, Bruges 1961.
2. Aristoteles, *Ethica nicomachea*, ed. R. Gauthier, tamże, t. XXVI, fasc. 1-5, Leiden-Bruxelles 1972-1974.
3. Arystoteles, *Etyka nikomachejska*, przekł., wstęp i koment. D. Gromska, w: Arystoteles, *Dzieła wszystkie*, t. 5, Warszawa 2000, s. 7-300.
4. Arystoteles, *Polityka*, przekł. i oprac. L. Piotrowicz, [w:] *Arystoteles. Dzieła wszystkie*, t. 6, Warszawa 2001, s. 7-226.
5. Albertus Magnus, *Commentarii in IV librum Sententiarum* [w:] Alberti Magni *Opera omnia*, cura ac labore A. Borgnet, Paris, 1894, vol. XXIX-XXX.
6. Berman H., *Prawo i rewolucja. Kształtowanie się zachodniej tradycji prawnej*, przeł. S. Amsterdamski, Warszawa 1995.
7. Braudel F., *Kultura materialna, gospodarka i kapitalizm (XV-XVIII w.)*, przeł. J. i J. Strzeleccy, t. I. *Struktury codzienności. Możliwe i niemożliwe*, t. II. *Gry wymiany*, t. III. *Czas świata*, Warszawa 1992.
8. Bukała M. W., *Etyka ekonomiczna średniowiecza*, „Etyka”, 37 (2004), s. 85-101 ([dostęp również on-line], URL: http://etyka.uw.edu.pl/wp-content/uploads/2014/03/Etyka37_M_Bukała.pdf).
9. Bukała M. W., *Mendicant Friars and Medieval Notions and Ideas of Economic Life: Oeconomica Dominicana and Franciscana, and Particularities of Central Europe*, [w:] *Bettelorden in Mitteleuropa: Geschichte, Kunst, Spiritualität. Referate der gleichnamigen Tagung vom 19. bis 22. März 2007 in St. Pölten*, hgg. von H. Specht, R. Andraschek-Holzer, St. Pölten 2008, s. 35-49.
10. Bukała M. W., *Crucial scholastic concepts concernig the idea of economic value*, [w:] Lambertini R., Sileo L., (a cura di), « *I beni di questo mondo* ». *Teorie etico-economiche nel laboratorio dell'Europa medievale*. Atti del convegno della „Società italiana per lo studio del pensiero medievale” (S.I.S.P.M.) (Roma, 19-21 IX 2005), Porto 2010, s. 349-357
11. Bukała M. W., *Risk and Medieval Negotium. Studies of the Attitude towards Entrepreneurship: from Peter the Chanter to Clarus Florentinus*, Foreword by P. Prodi, Spoleto 2014.
12. Bukała M. W., *The Scholastics on negotiatio and the just price: medieval and early modern ideas in «Theologians and contract Law»*, „Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis/ The Legal History Review”, 86 (2018), s. 255-271.
13. Bukała M. W.; Myśliwski, Grzegorz (red.) *Średniowieczny mercator christianus. Praktyka, organizacja, idee etyczne i religijne Rzeszów (Materiały V Kongresu Mediewistów Polskich, t. VIII) (w druku)*.

14. Capitani O., *La venditio ad terminum nella valutazione morale di san Tommaso d'Aquino e di Remigio de' Girolami*, „Bulettno dell'Istituto Storico Italiano per il Medioevo” 70 (1958), s. 299-363.
15. Capitani O., *Medioevo passato prossimo. Appunti storiografici: tra due guerre e molte crisi*, Bologna 1979.
16. Capitani O., «*Settimo non rubare*». *A margine di un recente libro di Paolo Prodi*, „Studi medievali”, ser. 3a, 2010 vol. 51, 1, s. 279-305.
17. *Corpus iuris canonici*, ed. Ae. Friedberg, t. 1: *Concordia discordantium canonum [Decretum Gratiani]*, t 2: *Decretalium collectiones*, Lipsiae 1879, [repr. Graz, 1959].
18. Decock, W., *Theologians and Contract Law. The Moral Transformation of the Ius Commune (ca. 1500–1650)*, Leiden 2013.
19. Felice, E. *Cultura e istituzioni all'origine dell'Occidente. Note su «Settimo non rubare» di Paolo Prodi*, [w:] Biblioteka elektroniczna su Montesquieu e dintorni, 1 (2009) (wgląd z 21 V 2018, URL: <https://montesquieu.unibo.it/issue/view/499>).
20. Fiorelli, P. *Accorso*, [w:] *Dizionario Biografico degli Italiani*, 1 (1960) ([dostęp on-line], wgląd 22 V 2018, URL: [http://www.treccani.it/enciclopedia/accorso_\(Dizionario-Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/accorso_(Dizionario-Biografico)/))
21. Gilchrist J. T., *The Church and Economic Activity in the Middle Ages*, London 1969.
22. Gogacz M., *Mądrość buduje państwo*, Niepokalanów 1993 ([wersja on-line], wgląd 21 IX 2018, URL: http://www.katedra.uksw.edu.pl/gogacz/ksiazki/madrosz_buduje_panstwo.pdf).
23. Gogacz M., *Wprowadzenie do etyki chronienia osób*, Warszawa 1995
24. Goody J., *Kapitalizm i nowoczesność. Islam, Chiny, Indie, a narodziny Zachodu*, przeł. M. Turowski, Warszawa 2006.
25. Kaye J., *Economy and Nature in the Fourteenth Century. Money, Market Exchange and the Emergence of Scientific Thought*, Cambridge 1998.
26. Kaye J., *A History of Balance, 1250-1375: The Emergence of a New Model of Equilibrium and its Impact on Thought*, Cambridge 2014.
27. Koneczny F., *O wielości cywilizacyj*, Kraków 1935.
28. Krafzig S. «*Risk and Medieval Negotium. Studies of the Attitude towards Entrepreneurship: from Peter the Chanter to Clarus Florentinus*» by M.W. Bukata (2015) – Review, „*Glossae. European Journal of Legal History*” (2016) 13, s. 685.
29. Langholm O., *The Merchant in the Confessional: Trade and Price in the Pre-Reformation Penitential Handbooks*, Leiden-Boston 2003.
30. Le Goff J., *Średniowiecze i pieniądze. Esej z antropologii historycznej*, przeł. B. Baran, Warszawa 2011.

31. Lopez R. S., Raymond I. W., *Medieval Trade in the Mediterranean World. Illustrative Documents Translated with Introductions and Notes*, New York 1955.
32. Petrus Iohannis Olivi, *De contractibus* [wyd. i przekł. fr.]: Pierre de Jean Olivi, *Traité des contrats*. Présentation, éd. critique, trad. et comment. par S. Piron, Paris 2012.
33. Piergiovanni V., *Il mercante e il Diritto canonico medievale: «Mercatores in itinere dicuntur miserabiles personae»*, [w:] *Proceedings of the Eighth International Congress of Medieval Canon Law* (San Diego, 21-27 VIII 1988), ed. by S. Chodorow, Città del Vaticano 1992, s. 617-631.
34. Prodi P., *Una storia della giustizia. Dal pluralismo dei fori al moderno dualismo tra coscienza e diritto*, Bologna 2000.
35. Prodi P., *Christianesimo e potere, peccato e delitto*, „Scienza e Politica”, 24 (2001), s. 15-26.
36. Prodi P., *Il mercato come sede di giudizio sul valore delle cose e degli uomini*, [w:] *La fiducia secondo i linguaggi del potere*, a cura di P. Prodi, Bologna 2007, s. 157-177.
37. Prodi P., *Settimo non rubare. Furto e mercato nella storia dell'Occidente*, Bologna 2009.
38. Prodi P., *Storia economica/ La nascita del mercato (e del furto) in Occidente*, „Il sussidiario”, 18 IV 2009 (wgląd 21 V 2018, URL: <http://www.ilsussidiario.net/News/Cultura/2009/4/18/STORIA-ECONOMICA-La-nascita-del-mercato-e-del-furto-in-Occidente/17313/>)
39. Prodi P., 7. *Gebot: «Du sollst nicht stehlen»*. *Zur Entstehung des abendländischen Marktes zwischen Mittelalter und Neuzeit*, „Historische Anthropologie” (2009) 17, 2 ([Fasc.] *Wirtschaftsanthropologie*), s. 245-259.
40. Prodi P., *VII: Non rubare. Il Decalogo nella genesi del mercato occidentale*, [w:] Lambertini R., Sileo L., (a cura di), « I beni di questo mondo ». *Teorie etico-economiche nel laboratorio dell'Europa medievale*. Atti del convegno della „Società italiana per lo studio del pensiero medievale” (S.I.S.P.M.) (Roma, 19-21 IX 2005), Porto 2010, s. 1-15.
41. Prodi P., *Un'identità in movimento: l'Europa come rivoluzione permanente*, „Quaderni di Sociologia” [Online], (2011) 55, (wgląd 21 V 2018, URL: <http://journals.openedition.org/qds/643>; DOI:10.4000/qds.643).
42. Raimundus de Pennaforte, *Summa de iure canonico*, wyd.: S. Raimundus de Pennaforte, *Opera*, curantibus. X. [J.]. Ochoa, A. [L.] Diez, t. A, Roma 1975.
43. Raimundus de Pennaforte, *Summa de paenitentia*, wyd.: S. Raimundus de Pennaforte, *Opera*, curantibus. X. [J.]. Ochoa, A. [L.] Diez, t. B, Roma 1976.
44. Hoover R. de, 1951 *Monopoly Theory Prior to Adam Smith: A Revision*, „The Quarterly Journal of Economics”, (1951) t. 65, fasc. 4, s. 492-524 (zamieszczono również w antologii: *Business, Banking, and Economic Thought in Late*

- Medieval and Early Modern Europe*. Selected Studies of Raymond de Roover, ed. by J. Kirshner, Chicago 1974, s. 273-305).
45. Schumpeter J., *History of Economic Analysis*, ed. by E. B. Schumpeter, New York 1954.
 46. Thomas de Aquino, *Summa theologiae*, pars IIa-IIae, wyd.: S. Thomae de Aquino *Opera omnia, iussu impensaue Leonis XIII P. M. edita*, t. 8-10: *Secunda secundae Summae theologiae, cum commentariis Thomae de Vio Caietani*, Romae, t. 8 (1895): q. 1-56; t. 9 (1997): q. 57-122; t. 10 (1899): q. 123-189.
 47. Thomas de Aquino, *De emptione et venditione ad tempus*, [w:] S. Thomae de Aquino *Opera omnia, iussu impensaue Leonis XIII P. M. edita*, t. 42, Romae 1979, s. 379-394.
 48. Todeschini G., *Il prezzo della salvezza. Lessici medievali del pensiero economico*, Roma 1994.
 49. Todeschini G., *Ricchezza francescana: dalla povertà volontaria alla società di mercato*, Bologna 2004 (zob. przekł.: *Franciscan Wealth: From Voluntary Poverty to Market Society*, transl. by D. Melucci, New York 2008).
 50. Tomasz z Akwinu, *O kupnie i sprzedaży na kredyt*, przeł. J. Salij, w: Św. Tomasz z Akwinu, *Dzieła wybrane*, Kęty 1999, s. 437-441.
 51. Weber M., *Osobliwości kultury zachodniej*, w: tenże, *Szkice z socjologii religii*, przeł. J. Prokopiuk i H. Wandowski, Warszawa 1984, s. 69-87.